

حقوق حیوانات

سید هادی حسینی^۱

چکیده:

در قرآن کریم سوره‌هایی به نام برخی حیوانات مانند بقره، انعام، فیل، نحل، نمل و عنکبوت وجود دارد که پیوند نزدیک زندگی انسان با حیوانات را نشان می‌دهد. می‌توان گفت که حیوانات دارای حقوقی هستند و انسان مجاز به هر نوع استفاده و بهره‌وری از آنها نیست. حیوانات دارای درک و شعور بوده و صاحب روح می‌باشند.

از منظر فقهای شیعه حیوانات از حقوق مختلفی برخوردارند، حق حیات حیوانات مورد احترام است و کشتن آنها جز در موارد خاص و برای استفاده معقول و منطقی، جایز نیست. همچنین نفقه حیوان بر مالک واجب است و ما مجاز به آزار دادن جسم و روح حیوان نیستیم. و بر این اساس استفاده و بهره‌وری بیش از توان حیوان و هر نوع رفتاری که موجب آزار و اذیت حیوان شود؛ جایز نیست. در این تحقیق، حقوق حیوانات در فقه شیعه بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی:

حقوق، حیوانات، اسلام، مبانی فقهی، محیط زیست، نفقه حیوانات.

۱. کارشناسی ارشد حقوق خصوصی و دانش پژوه سطح سه رشته تبلیغ (گرایش حج)، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع).

مقدمه

حیوانات در زندگی انسان آثار بی شمار و فایده‌هایی گوناگون دارند. خدای سبحان با آفرینش حیوانات و تسخیر آنها به دست انسان‌ها، نعمت‌های فراوانی بهره آنان کرده است.

قرن‌هاست که بشر در حمل و نقل بار، مسافر، کشاورزی و آبرسانی از حیوانات اهلی بهره می‌برد. انتفاع از گوشت، پوست، پشم، کرک، مو، شیر و فرآورده‌های لبنی و اجزای بدن حیوانات از سرمایه‌های بزرگ جوامع سنتی و صنعتی بوده و هست. انسان در نگهداری، وقت شناسی، دفاع، تفریح و سرگرمی از حیوانات بهره برده و هنوز هم از این نعمت‌های الهی؛ گاهی درست و گاهی با شیوه‌های ظالمانه بهره می‌برد. دامداری، پرورش طیور و زنبورداری از راه‌های شناخته شده برای تامین نیازهای زندگی و کسب و کار حلال‌اند که میلیون‌ها خانواده در جهان از این راه ارتزاق می‌نمایند. استفاده از حیوانات برای انجام آزمایش‌های علمی، در باغ وحش‌ها و مراکز پرورش و نگهداری انواع حیوانات اهلی و وحشی، هزاران راز علمی و نیاز اجتماعی را حل کرده است. پرورش کرم ابریشم برای تولید منسوجات لباس و فرش از کهن‌ترین شیوه‌های فعالیت اقتصادی در جوامع بشری است.

در فقه اسلامی؛ حقوق و وظایفی برای انسان در تعامل با جانوران اهلی و غیر اهلی وجود دارد که حد و مرز رفتارهای مشروع و نامشروع را مشخص می‌کند و بهره‌گیری حلال و حرام از آنها را نشان می‌دهد. در بخش‌های مختلف فقه، به چگونگی رسیدگی به حیوان از قبیل آب، غذا، دارو، درمان و ستم نکردن اشاره شده است.^۱ بنابراین اهمیت حقوق حیوان در فقه اسلامی تا آن جاست که شماری از فقیهان در پاره‌ی موارد، آن را در زمره (حق الله) دانسته‌اند.

صاحب جواهر در بحث ودیعه می‌فرماید:

«لَوْ قَالَ الْمَالِكُ لَا تَعْلِفُهَا أَوْ لَا تَسْقِهَا لَمْ يَجِزِ الْقَبُولُ ... بَلْ يَجِبُ عَلَيْهِ سَقْيُهَا وَعَلْفُهَا مُرَاعَاةً لِحَقِّ اللَّهِ تَعَالَى شَأْنُهُ وَ أَنْ أَسْقَطَ الْأَدْمِي حَقَّهُ، بَلْ مَعَ إِمْتِنَاعِ الْمَالِكِ وَ رَفْعِ الْأَمْرِ إِلَى

۱. عبدالله جوادی آملی، مفاتیح الحیاة، قم، اسراء، دهم، بهار ۱۳۹۱، ص ۶۴۵.

حقوق حیوانات

الْحَاكِمِ وَ أَمْرُهُ بِالنَّفَقَةِ مِنْ مَالِهِ، يَتَّجِهَةُ الرَّجُوعُ لَهُ عَلَيْهِ^۱. اگر مالک حیوان به شخصی که حیوان را به امانت گرفته، بگوید به آن آب و علف نده، پذیرش دستور او روا نیست و بر وی آب و علف دادن حیوان واجب است. زیرا باید حق الله پاس داشته شود، گرچه آدمی حق خود را فرو افکنده باشد، بلکه اگر مالک از انجام وظیفه سرباز زند و موضوع به حاکم بازگشت داده شود و وی به شخص امانت گیرنده دستور دهد، هزینه حیوان را از مال خود بپردازد او می تواند برای دریافت هزینه به مالک رجوع کند.

بنابراین گرچه حیوانات برای خدمت رسانی به برترین مخلوق - انسان - آفریده شده اند ولی این امر به هیچ روی به معنای عزیز و گرامی نبودن آنها نزد خدا و نادیده گرفتن حقوق آنها نیست.

مهم ترین حقوق حیوانات در منابع فقهی

۱. حق حیات

در روایات اهل بیت و سخنان فقیهان در باره حیوانات و چهارپایان - که آنها نیز بر گرفته از روایات است - بر حق زندگی حیوانات تأکید و رعایت این حق بر انسانها سفارش شده است. در زیر به بیان چند نمونه از این سخنان می پردازیم:

الف: أَنَّهُ كَرِهَ ذَبْحَ ذَاتِ الْجَنِينِ وَ ذَوَاتِ الدَّرِّ لِعَيْرِ عِلَّةٍ^۲، پیامبر اکرم ﷺ کراهت داشت که حیوان باردار یا شیرده بدون علت ذبح شود.

ب: قَالَ النَّبِيُّ: مَنْ قَتَلَ عُصْفُورًا عَبَثًا عَجَّ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ يَقُولُ يَا رَبِّ عَبْدُكَ قَتَلَنِي عَبَثًا وَ لَمْ يَقْتُلْنِي لِمَنْفَعَةٍ^۳، رسول خدا فرمود کسی که گنجشکی را بیهوده بکشد روز قیامت آن پرنده با ناله از او به خدا شکایت می کند و می گوید پروردگارا بنده تو بیهوده و نه برای استفاده مرا کشت.

ج: عَنِ الصَّادِقِ (ع) أَنَّهُ أَقْدَرُ الذُّنُوبِ ثَلَاثَةٌ قَتْلُ الْبَهِيمَةِ وَ حَسْبُ مَهْرِ الْمَرْأَةِ وَ مَنَعُ الْأَجِيرِ

۱. محمدحسن النجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج هفتم، ۱۱۱/۲۷.

۲. نعمان بن محمد التمیمی المغربی، دعائم الاسلام، مصر، دار المعارف، ج دوم، ۱۳۸۵ هجری.

۳. محمد باقر بن محمد تقی (العلامة المجلسی)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار، بیروت، موسسه الوفاء،

۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۳۰۶.

أجره^۱

امام صادق می‌فرماید: پلیدترین گناهان سه چیزند: کشتن بی جهت حیوان، نپرداختن مهریه همسر و نپرداختن دستمزد کارگر.

د: روی عن رسول الله ﷺ انه قال: اطلعت ليلة اسرى بي على النار فرأيت امرأة تعذب فسألت عنها فقيل انها ربطت هره و لم تطعمها و لم تسقها و لم تدعها تاكل من حشاحش الارض، حتى ماتت فعذبها الله بذلك و اطلعت على الجنة فرأيت امرأة مومنة يعنى زانيه فسألت عنها فقيل انها مرت بكلب على بئر يلهث من العطش فارسلت ازارها في بئر فعصرته في حلقة حتى روى فغفر الله لها.^۲

رسول خدا ﷺ فرمود: در شب معراج بر آتش دوزخ اطلاع یافتیم، در آن جا دیدم زنی عذاب می‌شود، درباره او پرسیدم گفته شد؛ سبب کیفر دیدن او این است که او گربه‌ای را بسته و به او آب و غذا نداده و نگذاشته روی زمین چیزی پیدا کند و بخورد تا این که مرده است بدین سبب خدا او را کیفر می‌دهد و بر بهشت اطلاع یافتیم، در آن جا زنی زنا کار را دیدم درباره او پرسیدم گفته شد؛ که او روزی گذرش به سگی افتاد که از شدت تشنگی زبانش بیرون افتاده بود، وی لباس خود را در چاه فرو برد، آب آن را در گلوی سگ فشرد تا سیراب شود. بدین سبب خدا او را بخشید.

نتیجه: آن که با توجه به آیه قرآن ﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ﴾^۳ (چهار پایان و حیوانات برای انسان خلق شده‌اند)، استفاده از چهار پایان و حیوانات باید هدفمند و برای استفاده شرعی باشد و از کشتن حیوانات بدون هدف و برای سرگرمی و تفریح پرهیز شود، البته حیوانات موذی (آزار رسان) استثناء شده است، همچنین گروهی دیگر از حیوانات که پیامبر اسلام ﷺ فرمود: ان رسول الله ﷺ - أَمَرَ بِقَتْلِ خَمْسَةِ الْغُرَابِ وَالْحِدَاةِ وَالْحَيَّةِ وَ

۱. محمد بن الحسن، الشيخ الحر العاملي، وسائل الشيعة الى تحصيل مسائل الشريعة، قم، موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۵۴۴.
 ۲. محمد بن الحسن الطوسي، شيخ الطائفة، الميسوط في فقه الامامية، تهران، مكتبة مرتضوية، سوم، ۱۳۸۷ ق، ج ۶، ص ۴۷.
 ۳. نحل/۵.

الْعُقْرَبِ وَ الْكَلْبِ الْعُقُورِ^۱ کشتن پنج گروه از حیوانات اجازه داده شده است: کلاغ، لاشخور، مار، عقرب، و سگ گزنده.

۲. حق نفقه

یکی از نیازهای اساسی حیوان، نفقه اوست و در شرع مقدس اسلام جزء حقوق حیوان است و بر آوردن آن، از وظایف انسان شمرده می‌شود. نفقه چه مواردی را شامل می‌شود؟ با بیان کردن روایاتی در این زمینه به بحث می‌پردازیم:

الف: حق تغذیه

تغذیه (آب و آذوقه) یکی از نیازهای اساسی حیوان است، حیوان برای برآوردن نیازهای خود زبان اظهار ندارد و باید صاحب آن رسیدگی نماید. امیر مومنان علی علیه السلام در شب نوزدهم ماه مبارک رمضان که مهمان دخترش ام کلثوم بود درباره مرغابی خانه به دخترش فرمود: **يَا بِنْتِي بِحَقِّي عَلَيْكَ إِلَّا مَا أَطْلَقْتِيهِ فَقَدْ حَبَسْتِ مَا لَيْسَ لَهُ لِسَانٌ وَلَا يَقْدِرُ عَلَى الْكَلَامِ إِذَا جَاعَ أَوْ عَطَشَ فَأَطْعِمِيهِ وَ اسْقِيهِ وَ إِلَّا خَلَى سَبِيلَهُ يَأْكُلُ مِنْ حَشَائِشِ الْأَرْضِ**^۲، دخترم؛ موجودی را در بند کرده‌ای که زبان اظهار گرسنگی و تشنگی ندارد، پس یا خوراک و آب آن را تامین، یا آن را رد کن تا از گیاهان صحرا بخورد.

شیخ در مبسوط می‌نویسد:

«إذا ملك بهمية فعليه نفقتها سواء كانت مما يوكل لحمها أولا يوكل لحمها، و الطير و غير الطير سواء لان لها حرمة»^۳، برمالک حیوان، واجب است هزینه آن را برآورده سازد و فرقی بین حیوان حلال گوشت و حرام گوشت نیست و پرنده و غیر پرنده مساوی است، زیرا حیوان حرمت دارد.

محقق حلی در بحث ودیعه می‌نویسد:

«لو قال المالك لا تعلفها او لاتسقيها. لم يجز القبول، بل يجب عليه سقيها و

۱. مفاتیح الحیاة/همان، ص ۶۶۸.

۲. محدث نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، موسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق، ج ۸، ص ۳۰۶.

۳. المبسوط فی فقه الامامیه/همان.

«علفها»^۱ اگر مالک بگوید به آن حیوان آب و علف نده، بر امانت گیرنده، پذیرش سخن او روا نیست. بلکه بر او واجب است حیوان را آب و علف دهد.

ب: حق مکان

از جمله نفقه حیوان؛ وجود مکانی شایسته و مناسب و برابر با عرف زمان و مکان برای استراحت و آرامش حیوان می باشد.

شهید ثانی می نویسد:

«تجب النفقة و المكان من مراح و اصطبل یلیق بحالها و ان کانت (البهیمة) غیر منتفع بها او مشرفة علی التلف»^۲ بر مالک واجب است مکانی شایسته و مناسب مثل طویله و اصطبل برای حیوان فراهم آورد، گرچه از حیوان استفاده نکرده و یا مشرف به مرگ باشد.

در جواهر الکلام ذکر شده است:

«الواجب، القيام بما تحتاج الیه من مکان مما یختلف باختلاف الازمنة و الأمکنه»^۳، از جمله حقوق واجب حیوان، تهیه نیازمندی حیوان به محل استراحت است که به تناسب زمان و مکان تغییر می کند.

ج: حق بهداشت

رعایت اصول بهداشتی، یکی از موارد نفقه حیوان می باشد که بر مالک آن واجب است. روایت های ذیل اهمیت موضوع را نشان می دهد؛

۱. قال النبی: امسحوا رُغَامَ الغنمِ وَ صَلُّوا فی مَرَاحِهَا فَإِنَّهَا ذَابَةٌ مِنْ دَوَابِّ الْجَنَّةِ.^۴
آب بینی گوسفند را پاک کنید و در آغوش نماز بگذارید زیرا او حیوانی است از حیوان های بهشت.

۲. قال النبی: مَنْ نَفَى شَعِيراً لِفَرَسِهِ ثُمَّ قَامَ بِهِ حَتَّى یَعْلَفَهُ عَلَيْهِ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ

۱. شرایع الاسلام، ج ۲، ص ۱۶۴.

۲. الروضه البهیة، ج ۵، ص ۴۸۲.

۳. جواهر الکلام، ج ۳۱، ص ۳۹۵.

۴. المحاسن، ص ۶۴۲.

شَعِيرَةَ حَسَنَةً^۱

خدای متعال به کسی که جوی را که می‌خواهد به اسبش دهد، پاک کند و سپس به او خورانده و حیوان را سیر کند برای هر دانه جوی که تمیز کرده است، حسنه‌ی می‌دهد.

بنابراین زیستگاه پاک، آب و خوراک سالم از حقوق لازم و بهداشتی حیوان می‌باشد.

د: پرهیز از آزار و اذیت حیوان

حیوانات در عصر پیامبر و امامان معصوم علیهم‌السلام مهم‌ترین وسیله نقلیه مردم بوده‌اند. بنابراین حیوان در فعالیت‌های روزمره زندگی همگان جایگاه مهمی داشته و پیشوایان دین در سیره و رفتار خود به حیوانات هیچ گونه آزار و آسیبی نمی‌رسانند. پرهیز از آزار و اذیت حیوان نسبت به جسم و روح با ذکر روایاتی بدان اشاره می‌شود:

د.۱. نهی از آزار و اذیت نسبت به جسم حیوان

الف: مرّبی رسول الله و قد خلأت (اعیت) لی ناقتی و انا اضربها فقال: لا تضربها، (حُل) فقامت فسارت مع الناس،^۲ شتر حکم بن حارث از جا بر نمی‌خاست و او شتر را می‌زد پیامبر ضمن نهی از زدن شتر به آن حیوان روی کرد «حُل» شتر از جا برخاست.

ب: عن ابراهیم بن علی، عن ابیه، قال حَجَبْتُ مَعَ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیهما السلام فَأَلْتَانَتْ عَلَيْهِ النَّاقَةُ فِي سَيْرِهَا فَأَشَارَ إِلَيْهَا بِالْقَضِيبِ ثُمَّ قَالَ آه لَوْ لَأ الْقِصَاصُ وَرَدَّ يَدَهُ عَنْهَا،^۳ ابراهیم بن علی از پدرش نقل می‌کند: با علی بن حسین علیهما السلام به سفر حج می‌رفتیم، شتر ایشان در راه رفتن کندی کرد. حضرت با چوب دستی به آن حیوان اشاره کرد. پس فرمود: آه اگر قصاص در کار نبود (او را می‌زدم) و دست خود را از او برگرداند. پس در روایات، ضمن نهی شدید از زدن حیوان، به قصاص هم اشاره شده است.

د.۲. نهی از آزار و اذیت نسبت به روح و روان حیوان

الف: مر رسول الله صلی الله علیه و آله علی رجل واضع رجله علی صفحة شاة و هو یحد شفرته و

۱. بحار الانوار، ج ۶۴، ص ۱۷۷.

۲. مفاتیح الحیاة، ص ۶۵۹.

۳. وسائل الشیعة، ج ۱۶، ص ۳۵۴، ب ۱۰، ح ۱۵.

هی الصویت الیه بیصرها قال: افلا قبل هذا او ترید ان تمیتها موتتان^۱، پیامبر شخصی را دید که گوسفندی را خوابانیده و در حالی که پا بر صورت آن حیوان نهاده، کارد را تیز می‌کند و گوسفند با نگاه به او شیون می‌کرد، آن حضرت از ذابح پرسید چرا پیش از این چنین نکردی، یا می‌خواهی آن را دو بار بمیرانی.

ب: عن غیث بن ابراهیم عن ابی عبدالله علیه السلام ان امیر المؤمنین قال: لا تذبح الشاة عند الشاة ولا الجزور عند الجزور وهو ينظر اليه^۲، امام صادق علیه السلام از امیر المؤمنین علیه السلام نقل می‌کند که فرمود: گوسفند در برابر دیدگاه گوسفند و شتر در برابر دیدگان شتر ذبح نمی‌شود.

۳. بهره برداری از حیوانات با رعایت قواعد شرعی

با توجه به فواید زیادی که حیوانات برای ما انسان‌ها دارند، و بهره برداری‌های زیاد از آنها می‌شود داشت و اینکه خداوند در سوره غافر می‌فرماید:

«اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ»^۳، خداوند چهارپایان را برای شما آفرید تا بعضی را سوار شوید و از بعضی تغذیه کنید.

در سوره نحل نیز به خلقت آنها برای استفاده انسان‌ها اشاره نموده ولی رعایت کامل حقوق حیوان را لازم دانسته و بهره برداری بی حد و مرز را تجویز نمی‌کند. در روایات به قواعد استفاده از حیوانات اشاره شده است.

الف: قال رسول الله: لا يرتدِفُ ثَلَاثَةٌ عَلَى دَابَّةٍ فَإِنَّ أَحَدَهُمْ مَلْعُونٌ، رسول خدا فرمود: سه نفر بر یک حیوان سوار نشوید زیرا یکی از آنان (که بیش تر نشسته) لعن شده است.

ب: سألتُ أبا عبد الله علیه السلام عن التَّحْرِيشِ بَيْنَ الْبَهَائِمِ فَقَالَ أَكْرَهُ ذَلِكَ إِلَّا الْكِلَابَ، از امام صادق علیه السلام در باره درگیر کردن حیوانات با یکدیگر سوال کردم، امام فرمود: مکروه

۱. سلیمان بن احمد اللخمی (الحافظ الطبرانی)، المعجم الكبير، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج دوم، ۱۴۰۴ ق.

۲. وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۲۵۸، ابواب الذبایح، باب ۷، ح ۱.

۳. غافر/۷۹.

۴. شیخ صدوق، الخصال، قم، جامعه مدرسین، دوم، ۱۴۰۳ ق.

۵. ثقة الاسلام کلینی، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۳۶۵.

حقوق حیوانات

است مگر در سگ‌های شکاری.

علامه مجلسی در شرح این روایات می‌فرماید: مراد از جواز این عمل در سگ‌ها درگیر کردن سگ‌ها با یکدیگر نیست بلکه برای آموزش و تمرین آن‌ها برای شکار است، تا بتوان آن‌ها را برای شکار به سوی حیوانات دیگر فرستاد. به طور کلی در روایات به رعایت حقوق حیوانات، مانند دوشیدن شیر حیوان دارای بچه شیرخوار، برداشت عسل از کندو، در باربری و سواری گرفتن از حیوانات سفارش شده است.

نتیجه گیری

حیوانات در زندگی روزمره ما نقش بسیار مهمی دارند. حیوانات دارای احساسات و عواطف هستند. از همین جهت حرمت دارند و انسان‌ها هم در برابر بهره‌برداری از آنها، باید حقوق آنها را که در فقه اهل بیت بیان شده رعایت کند؛ از قبیل حق حیات و نفقه و بهداشت و... و از هر گونه آزار و اذیت آنها بپرهیزد و به حقوق آنها توجه داشته باشد تا فردای قیامت به خاطر عدم رعایت حقوق آنها بازخواست نشود.

فهرست منابع

- قرآن كريم.

بحار الانوار.

ثقة الاسلام كلينى، الكافى، تهران، دار الكتب الاسلاميه، چهارم، ۱۳۶۵.

الروضه البهيه.

سليمان بن احمد للخمى (الحافظ الطبرانى)، المعجم الكبير، بيروت، داراحياء التراث العربى، چ

دوم، ۱۴۰۴ ق.

شرايع الاسلام.

شيخ صدوق، الخصال، قم، جامعه مدرسين، دوم، ۱۴۰۳ ق.

عبدالله جوادى آملى، مفاتيح الحياة، قم، اسراء، دهم، بهار ۱۳۹۱.

المحاسن.

محدث نورى، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، موسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

محمد باقر بن محمد تقى (العلامة المجلسى)، بحار الانوارالجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار،

بيروت، موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ق.

محمد بن الحسن الطوسى، شيخ الطائفة، المبسوط فى فقه الاماميه، تهران، مكتبه مرتضويه، سوم،

۱۳۸۷ ق.

محمد بن الحسن، الشيخ الحر العاملى، وسائل الشيعه الى تحصيل مسائل الشريعة، قم، موسسه آل

البيت، ۱۴۰۹ ق.

محمدحسن النجفى، جواهر الكلام فى شرح شرائع الاسلام، بيروت، داراحياء التراث العربى، چ

هفتم.

نعمان بن محمد التميمى المغربى، دعائم الاسلام، مصر، دار المعارف، چ دوم، ۱۳۸۵ هجرى.